

LA INTEGRACIÓ DELS IMMIGRANTS A CATALUNYA

CARLOTA SOLÉ
(Sessió del 8 de març de 1991)

1. Introducció

Els moviments migratoris de població, a l'interior o cap a l'exterior del nostre país, han estat estudiats per demògrafs, historiadors, geògrafs o sociòlegs [1]. L'emigració a l'estranger [2] i el tema del retorn dels emigrants [3], a més dels múltiples problemes que han afectat la vida de tants espanyols que emigraren en decennis passats, han estat igualment objecte de recomptes estadístics i d'anàlisi sociològica. Recentment, el tema de la immigració interior i des d'altres països i continents (CEE, Àfrica, Àsia) es planteja amb urgència.

En l'àmbit de Catalunya, els moviments migratoris [4] han estat analitzats des de diverses perspectives [5]. Els últims anys dels cinquanta i la primera meitat dels anys seixanta suposen un període de preocupació i reflexió per part de molts intel·lectuals, estudiosos i professionals sobre aquests temes. La veu de Jordi Pujol s'alça l'any 1958 amb la proposta d'assimilar els nouvinguts en l'interès d'engrandir Catalunya. Altres veus, des d'angles diferents, plantegen els problemes als quals s'enfronten els immigrants en la vida quotidiana. Aquest és el cas de l'obra de Candel [6], divulgadora durant molts anys del tema de la immigració a Catalunya [7]. En aquesta època, l'Església catòlica [8] i d'altres institucions laiques [9], discuteixen i intercanvien punts de vista sobre «el gran negoci» de la immigració per a Catalunya, com digué Jordi Nadal [10], o bé, sobre desequilibris regionals, ecològics i socials, als quals respon [11].

Després de deu anys de maduració en la preocupació sobre el tema, torna a plantejar-se, coincidint amb l'estrena de la jove democràcia espanyola, a partir del 1975. Sorgeixen nous relats sobre les condicions de vida dels immigrants i llurs opinions sobre la societat en la qual s'han instal·lat [12]. Es reediten escrits amb velles i noves intencions polítiques [13]. La voluntat col·lectiva que els immigrants s'assimilïn és analitzada per historiadors com ara Maluquer i Sostres [14], els quals uti-

litzen els índexs d'ús del català i de matrimonis mixtos en la comarca del Barcelonès. Intel·lectuals i estudiosos es reuneixen de nou per discutir, amb més gran coneixement de causa, el tema dels immigrants en relació amb la reconstrucció nacional de Catalunya [15]. Des d'una posició diferenciada, es tracta aquesta relació des de la banda de professionals de diverses àrees [16]. El debat se centra, preferentment, sobre la qüestió de la llengua i la cultura catalanes. El Congrés de Cultura Catalana celebrat del novembre de 1976 al desembre de 1977, és un bon exemple de l'intent d'apropar la «cultura catalana» al poble i de la «voluntat de retrobament de la (nostra) identitat nacional» [17]. Des d'una perspectiva estrictament sociològica, la cultura es vincula a l'estructura social de Catalunya, a la composició de classes i grups socials i a les relacions entre ells, en l'àmbit nacional polític [18]. Al principi dels anys vuitanta, els efectes de la crisi econòmica de l'últim quinquenni del decenni anterior semblen repercutir en la visió sobre la crisi de la cultura catalana, en un esforç autocrític constructiu d'una consciència nacional [19].

2. Criteris d'integració sociocultural

Les migracions tenen un paper rellevant en les variacions, les transformacions i els canvis en la composició demogràfica, social i, ensems, cultural i política d'una societat. Dins l'ampli tema de les migracions, l'aspecte de la integració de comunitats lingüístiques i minories ètniques culturals en el si de les societats industrials urbanes, ha estat tractat per autors com ara Petersen, Kubat, Hoffmann-Nowotny, Swanson [20] i d'altres. Llurs anàlisis són aplicables al cas de Catalunya, com a societat receptora d'immigració interior espanyola, en un context de forts desequilibris regionals i recentment receptora d'immigrants procedents d'Àfrica, Àsia i altres.

En les coordenades de l'etnicitat i migració, d'una banda, i de l'altra, en la concepció clàssica d'assimilació i el concepte d'integració, se situa el problema de la integració sociocultural dels immigrants a Catalunya, en la primera i segona generacions. En una societat industrialitzada, en expansió econòmica, es produirà penetració i mobilitat en l'estructura ocupacional i, conseqüentment, la participació de la població immigrada en organitzacions que defensin llurs interessos (sindicats, associacions) i els insereixi en una de les classes socials (o grups d'interessos) fonamentals.

Així, una de les reflexions generalment acceptades és que la industrialització d'un país va seguida de migracions des de les zones rurals cap als centres industrials. Si aquests centres es troben situats en una àrea delimitada històricament, lingüísticament i culturalment, una de les conseqüències de la immigració de persones de diferents procedència cultural i llengua és que als problemes d'haver d'amotllar-se al treball industrial s'afegeixen els que es deriven de la necessitat d'a-

daptar-se als nous costums i formes de vida, d'adoptar nous valors i símbols, i de participar en institucions culturals i polítiques.

Es tracta de veure si la inserció dels immigrants en una de les tres classes socials fonamentals de la societat catalana, que es manifesta a través de llur participació en sindicats, partits polítics, en la lluita per les reivindicacions d'una millor vida en el barri, en el vot a partits polítics, etc. condueix o no a llur identificació amb la cultura (és a dir, tradicions, formes de vida, símbols, normes, lleis, etc., que es desprenen d'un *modus* d'organitzar-se, produir i viure, en el sentit antropològic d'aquest concepte) [21]. En segon lloc, es tracta d'analitzar si la inserció dels immigrants en una determinada classe social condueix o no a llur identificació amb una nació (és a dir, una unitat de població o grup, els membres dels quals comparteixen una mateixa identitat que els distingeix d'altres grups). Aquesta identitat és producte de trets distintius com ara: un territori comú, un o diversos elements de cultura, i entre aquests, la llengua com a més manifest; a més d'existir un sentit de solidaritat entre els membres de la població, que esdevé més important i rellevant que els vincles ètnics racials [22].

En una societat industrialitzada, la penetració i la mobilitat en l'estructura ocupacional, a més de la participació en organitzacions representatives dels interessos de classe o grup social, són indicadores del procés d'inserció de classe per part de la població immigrada, en defensar, amb independència del lloc d'origen, les connotacions que comporti. Ara bé, no sempre defensar les reivindicacions de classe pot significar lluitar per les reivindicacions d'ordre nacional cultural. Tot i que es reivindiqui l'àmbit nacional polític, pot ben ésser que no s'evitin els problemes ètnics o lingüístics. Ambdós tipus de lluita poden no coincidir ni en la direcció ni en el ritme. La premissa de la qual partim és que el procés d'integració fluctuarà constantment entre la integració social (és a dir, en la societat industrialitzada, a través de la inserció de classe) i la integració nacional cultural. Aquesta última es reflectirà en la voluntat dels immigrants de reivindicar com a propi l'àmbit, l'entorn en el si del qual siguin i se sentin ciutadans de ple dret, ensems que coprotagonistes d'un projecte polític col·lectiu. Conèixer la llengua i parlar-la serà la fita final d'un procés sociocultural més pregon, independentment del procés psicològic d'identificació amb una terra, una societat i una nació. És en aquest sentit, que partim de la base que la integració sociocultural és un procés més ampli i determinant que el de l'assimilació lingüística o el d'imitació de trets culturals; en segon lloc, considerem que n'és el precedent. És a dir, parlar en català serà la manifestació més palesa del procés previ d'integració a l'estructura social i la vida política de la societat receptora.

El procés d'integració sociocultural presenta, però, tot un camí ple de dificultats a resoldre. Moltes vegades, les societats receptores de població immigrada desenvolupen en llur si la idea de selectivitat dels immigrants que s'instal·len en llur territori. En principi, aquesta idea pot implicar abandonar la perspectiva d'u-

na assimilació forçada i, àdhuc, significa una concepció més àmplia que la pura assimilació lingüística o imitació de trets culturals. La concepció d'integració implica que els immigrants s'apropin, en llur situació objectiva de classe en l'estructura social i llur autoidentificació subjectiva amb la societat receptora, a la situació i posició socials dels autòctons. Ara bé, pel mateix raonament, pot significar que els immigrants reclamin la consideració o el reconeixement de llurs característiques etnicoculturals alhora que accepten la forma de vida, les institucions i els símbols de la societat receptora. Si aquest reconeixement es materialitza i institucionalitza, pot dur a un conflicte amb les institucions ja arrelades en la societat o bé, al contrari, pot produir un consens sobre les diferències existents.

Els períodes de crisi econòmica no són precisament els més benefactors d'un procés real d'integració, ja que és més costós de mantenir la igualtat social entre immigrants i autòctons, en no poder-se garantir la plena ocupació, per qualsevol qualificació i formació professional o tècnica. Aquest fet agreuja els potencials conflictes intraclasse i interclasse que esdevenen reforçats per la dimensió ètnica com a criteri discriminador en comportar diferents nivells d'oportunitats prèvies d'educació i entrenament per a una i altra subpoblació. En èpoques de crisi econòmica es poden desenvolupar en el si de la subpoblació autòctona reaccions contràries i conflictives envers els immigrants. Així, es poden produir situacions i actituds de discriminació, segregació, prejudicis negatius, estereotips, xenofòbia, nacionalisme xovinista i negatiu, etc. Per part de la subpoblació immigrada, pot produir-se la reacció davant aquestes pressions, que serà contraproduent al procés d'integració sociocultural. Molts immigrants rebutjaran integrar-se a causa de la discriminació; altres preferiran, però, assimilar ràpidament els requisits que es veuen forçats a acceptar a fi d'assegurar llur possibilitat de mantenir-se en llur situació i posició social, o bé la de promocionar-se ocupacionalment o socialment.

Un altre efecte és la repercussió diferencial de la crisi en els diversos segments o categories de l'estructura ocupacional de la societat receptora. Es poden trobar elements d'integració entre els immigrants que s'instal·len d'una forma més permanent, és a dir, decideixen no retornar al lloc d'origen, pel fet de trobar més oportunitats efectives de promoció individual en la societat receptora. En aquest sentit, es pot parlar de la conjunció dels processos d'integració i assimilació. La majoria dels immigrants de la primera generació, que són els analitzats, en gran proporció, en el nostre estudi, se senten i es troben parcialment integrats. És en el procés d'inscripció de classe o en l'estructura ocupacional on més forta i clara es produeix llur integració, mentre que difícilment es podria parlar de procés d'aculturació o acomodació i acceptació de les condicions de vida, formes de vida, costums, valors i símbols de la societat receptora.

Els immigrants de la primera generació viuen entre dos sistemes referencials, però en aquest cas es tracta més d'una qüestió generacional, i alhora social, que no

pas estructural. La crisi afecta aquesta situació per a la primera i la segona generació d'immigrants quant a engrandir el *gap* o distància entre les classes alta i baixa o bé, en altres termes, els diferents estrats ocupacionals, en els quals s'ubiquen els immigrants. Els situats en els estrats, o classes, més alts poden resoldre obstacles i dificultats del procés d'integració d'una manera més ràpida i consistent, assimilant pautes de conducta normals de la societat receptora. Els immigrants situats en els estrats o classes inferiors es troben amb resistències psicològiques i ambientals més grans. Una situació de crisi i inestabilitat contribueix a causar les majors dificultats a la majoria d'immigrants que planegen instal·lar-se permanentment en una societat. Es poden trobar en una situació de marginalitat, contrària a llurs esforços per integrar-se, però insoluble a nivell individual. Això resulta en la integració parcial dels immigrants en una situació de crisi, com la dels últims anys setanta i primers dels anys vuitanta.

Aquestes consideracions són aplicables al cas de Catalunya, on el problema de la integració sociocultural es planteja centrat en la qüestió de la llengua i la normalització d'aquesta en l'aprenentatge i la utilització. Un cop garantit l'ensenyament de la llengua catalana a les escoles, ensems que queda garantit un contingut de l'ensenyament d'acord amb les necessitats del mercat de treball de la vida industrial i urbana d'una societat avançada com la catalana, la llengua deixarà d'ésser el problema immediat. La projecció de Catalunya envers Europa fa palesa la necessitat d'ampliar el ventall de possibilitats de desenvolupament econòmic, cultural i social de la nostra societat. Aquesta possibilitat d'expansió obre les portes a la resolució del problema de la integració dels immigrants en un futur no massa llunyà. Ara per ara, els temes immediats continuen, però, plantejant-se en relació amb la normalització dels immigrants en l'estructura ocupacional i social.

3. Propostes i conclusions

Catalunya ha estat històricament un centre d'atracció i confluència de gent de diversa procedència geogràfica. Moltes vegades, ha aturat el viatge de tants emigrants en una terra de pas cap a Europa. Els fluxos de població i els bescanvis culturals l'han enriquida com a societat i han reforçat, al llarg dels segles, el doble sentiment i paper hospitalari, i ensems recelós, de perdre el sentit d'identitat social, cultural i lingüística.

Tradicionalment, la immigració en massa a Catalunya ha procedit d'altres terres d'Espanya. La immigració interior s'ha produït en onades periòdiques paral·leles a la construcció d'obres d'infraestructura urbana o d'expansió econòmica general. Aquest és el cas dels anys seixanta, i més concretament els anys 1962 i 1963, en els quals l'arribada d'andalusos, extremeños o gallecs fou explosiva des del punt de vista demogràfic i donà lloc més endavant a problemes importants

(d'especulació del sòl, habitatge, discriminació laboral a causa d'una menor formació professional, integració sociocultural, etc.) per resoldre.

Recentment, però, la immigració interior es complementa amb la lleugerament creixent immigració exterior. Tot i que l'expressió «immigrant» sigui encara atribuïda semànticament i d'una manera exclusiva a les persones procedents d'altres indrets d'Espanya i instal·lades a Catalunya, no es pot obviar la realitat de la immigració procedent de països de l'anomenat «Tercer Món». Aquests immigrants estrangers s'han instal·lat des de llur arribada a la ciutat de Barcelona i les comarques més properes i en menor proporció a les terres de Lleida, Tarragona i Girona. La immigració d'africans de color (Gàmbia, Senegal, Camerun, Guinea Bissau, Nigèria), marroquins, libanesos, pakistanesos, filipins, entre els grups més nombrosos, s'ha produït d'una forma més palesa els últims deu anys, tot existint en proporcions exigües en decennis anteriors.

Espanya ha deixat d'ésser ara un país d'emigració per començar a ésser un país d'immigració, però Catalunya sempre ha estat una societat receptora d'immigrants. En general, aquesta tradició històrica ha fet que, essent terra de pas, no es produís un rebuig manifest als treballadors del Tercer Món quan arribaren al principi del decenni dels vuitanta. A mesura que avançava el decenni i s'incrementava el nombre de centrafricans, marroquins o asiàtics, augmentaren les tensions que, l'any 1990, es manifestaren en conflictes racials, mostra d'actituds xenòfobes, a diverses comarques, municipis i indrets de Catalunya. Paral·lelament, es produeix un reforçament de l'associacionisme entre aquests col·lectius, una major conscienciació per part de la població autòctona de la presència d'aquestes persones i un intent per part de les institucions públiques i privades de solucionar els problemes d'aquests col·lectius.

Els immigrants interiors han assolit graus considerables de mobilitat en l'estructura ocupacional i escala social. Els estrangers del Tercer Món ocupen capes més baixes de l'estructura ocupacional, treballant majoritàriament en els sectors de l'agricultura, la construcció i els serveis poc qualificats. Hi ha diferència entre els diversos col·lectius d'immigrants del Tercer Món a Catalunya pel que fa a llur situació laboral. Malgrat tenir un nivell d'estudis relativament més elevat (primària acabada), els centrafricans s'ocupen en proporció més elevada de l'agricultura que no pas els marroquins i els asiàtics. Aquests dos últims col·lectius es dediquen a activitats del sector de serveis, segons les dades de l'enquesta realitzada l'any 1987 pel CITE. Les possibilitats de trobar una feina estable són també molt minses. En un alt percentatge (vuitanta per cent) els enquestats obtingueren un primer lloc de treball en condicions d'eventualitat i d'economia submergida que han pogut mantenir durant tres o quatre anys. La temporalitat i el canvi de feina fa que molts immigrants centrafricans realitzin diverses tasques complementàries pel que fa als ingressos (menys de quaranta mil pessetes, en general) que poden rebre. Els asiàtics utilitzen ajuda familiar en proporcions molt més elevades que els

centrafricans, els quals arriben sols, sense família, i tenen més problemes per al reagrupament familiar. Aquestes circumstàncies agreugen les condicions de vida d'aquests col·lectius, que senten progressivament el rebuig de la població autòctona, temerosa de la possible competència pel lloc de treball i de la diferència de cultures i formes de vida.

Així, la combinació de la immigració interior amb l'exterior configura Barcelona, com a capital de Catalunya, com a ciutat progressivament multiracial, jerarquitzada per barris segons la classe social i conflictiva pel que fa a l'aglomeració de problemes socials de marginació dels seus habitants. Encerclada en unes fronteres difícils de traspasar (el mar, la muntanya, dos rius), la convivència de la població autòctona i immigrada ha estat condicionada per l'existència d'una llengua i cultura pròpies de les quals Barcelona, com a capital de Catalunya, esdevenia capdavantera en llurs manifestacions ciutadanes en el marc de l'Estat espanyol, del qual tant immigrants com autòctons són ciutadans de ple dret. Altrament, els estrangers immigrants ací no posseeixen els drets de vot i de participar en les institucions de govern. Llur situació es veu agreujada per les limitacions polítiques de tot estranger a qualsevol país cap on emigri fins a regularitzar la seva situació.

Tal com hem assenyalat [23], la premissa de la qual partim es el procés d'integració social a través de la inserció de classe, i la integració nacional cultural que reflectirà la voluntat dels immigrants de reivindicar com a propi l'àmbit, l'entorn en el qual siguin i se sentin ciutadans de ple dret i coprotagonistes d'un projecte polític col·lectiu. Conèixer la llengua i parlar-la serà la fita final d'un procés socio-cultural més pregon, amb independència del procés psicològic d'identificació amb una terra, societat i nació.

L'acceptació de la llengua i cultura presents a Catalunya, es presenta com a problema per als immigrants i estrangers, amb més o menys virulència segons els tipus d'activitat i ocupació que tinguin. Per exemple, al sector dels serveis, en una ciutat de les dimensions de la capital catalana, s'hi ocupen moltes persones en comparació del sector de la indústria, que s'ha desplaçat a d'altres municipis de l'àrea metropolitana. El sector dels serveis requereix el coneixement de les dues llengües oficials a Catalunya, la qual cosa situa en evident situació de competència els treballadors autòctons i immigrants (o estrangers en menor proporció) entre ells i els uns contra els altres. En altres sectors productius, on l'ús de les mans és prioritari a la utilització de la llengua com a instrument de treball, el coneixement d'ambdues llengües (català i castellà) no és requisit indispensable.

És així que els immigrants, és a dir, les persones procedents d'altres zones d'Espanya, s'avenen a llur integració sociocultural i lingüística en el sentit més ampli que ha estat definit i no merament com a procés d'assimilació lingüística o d'imitació de trets culturals de la societat o comunitat receptora. Les raons d'aquesta voluntat es troben arrelades en les expectatives de penetració i mobilitat en l'estructura ocupacional. Aquestes raons afecten objectivament de la mateixa ma-

nera la minoria de treballadors estrangers residents a Catalunya. En funció de llur activitat, per ara inclosa generalment en el codi d'ocupacions dels sectors econòmics primari i secundari, sentiran en major o menor intensitat la necessitat d'integració sociocultural i lingüística.

La comunitat receptora, però, pot desenvolupar mecanismes selectius en l'acolliment de les persones, estrangeres o no, que s'instal·lin en el seu si. Aquest fet agreuja els potencials conflictes intraclasse i interclasse que esdevenen reforçats per la dimensió ètnica com a criteri discriminador en comportar diferents nivells d'oportunitats prèvies d'educació i entrenament professional en comparació amb la població autòctona. Com en altres societats receptores d'immigració, a Catalunya hi ha diferenciacions per segments o categories de l'estructura ocupacional informalment vinculats i coberts per grups ètnics diferents que, essent minoritaris en el conjunt de la població de Catalunya, s'han d'entrecreuar amb la variable «classe social» [29]. Com altres comunitats receptores de població immigrada, Catalunya permet el desenvolupament d'entitats culturals (d'esbargiment, d'educació, etc.) que representen i canalitzen els interessos dels immigrants, sense que s'institucionalitzin i s'organitzin políticament.

Aquest fet reforça la necessitat dels immigrants de decantar-se per les institucions ja existents en els àmbits econòmic, cultural, social i d'altres. Hi ha també una raó pragmàtica que explica la inexistència, per ara, de conflicte obert en la convivència de les dues subpoblacions, autòctona i no autòctona, en la societat catalana. Atesa l'estructura ocupacional existent en el moment actual, a cap immigrant en concret l'interessa enfrontar-se a d'altres immigrants o als autòctons per qüestions lingüístiques o culturals. Conèixer mínimament la llengua catalana i acceptar els costums i símbols i institucions no farà sinó augmentar les seves possibilitats individuals de competir en el mercat de treball i de participar en la vida social i cultural de la ciutat.

De la mateixa manera, a cap immigrant, estranger o no, no l'interessarà organitzar-se en una acció coordinada amb altres persones immigrants per tal d'obtenir un hipotètic avantatge social o cultural en el reconeixement de llur entitat ètnica o cultural. El càlcul racional de llurs possibilitats d'integració sociocultural els durà a acceptar els condicionaments culturals i lingüístics dominants en aquest moment a la comunitat catalana. El conflicte romandrà generacional en el sentit que els immigrants de primera generació viuen en dos sistemes referencials, el de la societat d'origen i el de la societat receptora; mentre que els de segona generació viuen entre dos altres sistemes referencials, no tant estructuralment parlant, com generacional. El procés social i cultural d'integració de la immigració a les terres catalanes presenta, evidentment, problemes que es resolen actualment, tot evitant situacions greus de discriminació en funció de la llengua o la raça.

Referències

- [1] El tema de les migracions ha estat estudiat des de diverses perspectives i tractaments diferents (econòmic, sociològic, demogràfic, estadístic, economètric, matemàtic, etc.).

Pel que fa als moviments migratoris a Espanya, vegeu:

- ARAMBURU CAMPOY, F. «Los movimientos migratorios en Barcelona y su comarca». *Anales de sociología* [Barcelona], núm. 1 (1966), p. 118-131.
- BOLÒS, M. «La inmigración en Barcelona en los últimos decenios». *Estudios Geográficos* [Barcelona], CSIC, núm. 75, 1969.
- CAMPO, S. *Cambios sociales y formas de vida*. Barcelona: Ariel, 1973, p. 334-356.
- CAPEL, H. «Los estudios acerca de las migraciones interiores en España». *Revista de geografía* [Barcelona], vol. I, núm. 1 (juliol-desembre 1967).
- CARDELÚS, J.; OROVAL, J. M.; PASCUAL, A. «La población en Cataluña». *Materiales* [Barcelona], núm. 8 (març-abril 1978), p. 71-102.
- CARDELÚS, J.; PASCUAL, A. *Movimientos migratorios y organización social*. Barcelona: Península, 1979.
- CAZORLA, J. «Los movimientos migratorios como factor de la estructura socio-económica andaluza». *Moneda y Crédito* [Madrid], núm. 94 (1965).
- GARCÍA BARBANCHO, A. *Las migraciones interiores españolas, estudio cuantitativo*. Madrid: Instituto de Estudios Económicos, 1967.
- *Las migraciones interiores españolas en 1961-1970*. Madrid: Instituto de Estudios Económicos, 1975.
- IGLÉSIES FORT, J. *Avance sobre el movimiento y la distribución comarcal de la población de Catalunya entre 1960 y 1970* [Memoria de la Real Academia y Artes de Barcelona]. Barcelona, 1973.
- INE. *Panorámica demográfica (análisis, estructura y proyecciones de la población española)*. Madrid, 1976, p. 143-153.
- MALUQUER I SOSTRES, J. «La inmigración y los desequilibrios regionales». A: *Conversaciones sobre inmigración*. Barcelona: Patronato Municipal de la Vivienda, 1966, p. 59-64.
- MIQUEL, A. de. «Movilidad social y geográfica de España». A: *Anales de moral social y económica*. Vol. B. Madrid: Valle de los Caídos, 1965.
- *La pirámide social española*. Barcelona: Ariel, 1977.
- MUNS, J. «El crecimiento demográfico e industrial de la ciudad de Barcelona». *Información comercial española* [Madrid], núm. 342 (1962).
- PÉREZ DÍAZ, V. *Emigración y cambio social (procesos migratorios y vida rural en Castilla)*. Barcelona: Ariel, 1971.
- RECOLONS, LL. *La població de Catalunya. Distribució territorial i demogràfica 1900-1970*. Barcelona: Laia, 1974.
- SANTILLANA, I. *Determinantes económicos de las migraciones internas: España 1960-1973* [Symposium UAB, Dep. Teoría Econòmica, 1980].
- VILA VALENTÍ, J.; BOLÒS, J. «Las migraciones y las densidades e índices migratorios». A: *Geographica*. Saragossa, 1960, p. 89-97.

Els problemes que acompanyen la integració dels immigrants en l'estructura ocupacional d'una societat industrial han estat tractats, per exemple, per:

- ALBERONI, F.; BAGLIONE, G. *L'integrazione dell'immigrato nella società industriale*. Bolonya: Il Mulino, 1965.
- BÖHNING, W. R. *The migrations of workers in the United Kingdom and the European Community*. Londres: Oxford University Press, 1972.
- CASTLES, S.; KOSACK, G. *Immigrant workers and class structure in western Europe*. Londres; Nova York; Toronto: Oxford University Press, 1973.
- FREEMAN, G. P. *Immigrant labor and racial conflict in industrial societies* [The French and British Experience, 1945-1975]. Princeton; Nova Jersey: Princeton University Press, 1979.
- HOLMES, C. [ed.]. *Immigrants and minorities in British society*. Londres: George Allen and Unwin, 1978.
- MARTIN, J. L. *The migrant presence*. Londres; Boston; Sidney: George Allen and Unwin, 1978.
- MOORE, R. «Migrants and the class structure of western Europe». A: SCASE, R. [ed.]. *Industrial society: class cleavage and control*. Londres: George Allen Unwin, 1977.
- PINILLA DE LAS HERAS, E. *Immigració i mobilitat social a Catalunya*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill, 1976, 5 fasc.
- REX, J.; TOMLISON, S. *Colonial immigrants in a British city, a class analysis*. Londres; Boston: Rutledge and Kegan Paul, 1979.
- WESTERGARD, J.; RESLER, H. *Class in a capitalist society*. Londres: Heinemann, 1975.

La qüestió del retorn dels immigrants ha estat estudiada, entre d'altres, per:

- CARDELÚS, J.; OROVAL, J. M.; PASCUAL, A. «El difícil retorno». *Cuadernos para el Diálogo* [Madrid], XL (maig 1974).
- CASTILLO, J. «Los emigrantes: la hora del retorno». *Papeles de Economía Española* [Madrid], núm. 4 (1980), p. 69-101,
— *La emigración española en la encrucijada. Estudio empírico de la emigración de retorno*. Madrid: CIS, 1981.
- CAZORLA, J.; GREGORY, D. D.; NETO, J. P. «El retorno de los emigrantes al sur de Iberia». *Papers* [Barcelona], núm. 11 (1979).
- CERASE, F. P. *L'emigraziones di ritorno. Innovazione o reazione? L'esperienza dell'emigrazione di ritorno dagli Stati Uniti d'America*. Roma: Instituto di statistica e ricerca sociale, C. Gini, 1971.
- COUCEIRO, E. «El retorno de emigrantes y su problemática». A: *Conversaciones sobre inmigración*. Barcelona: Patronato Municipal de la Vivienda, 1966, p. 33-46.
- GARMENDIA, J. A. [comp.]. *La emigración española en la encrucijada. Marco general de la emigración de retorno*. Madrid: CIS, 1981.
- GREGORY, D. D. *La odisea andaluza. Una emigración hacia Europa*. Madrid: Tecnos, 1978.

- MARSAL, J. F.; MANDILOVITCH, M. *Retorno de inmigrantes españoles de la Argentina*. Buenos Aires: Ed. del Instituto, 1967.
- Os retornados da area do Alto Tamega e a sua reintegração social*. Porto: Ministério da Administração Interna, Comissão de Planeamento da Região do Norte, setembre 1977.
- PASCUAL, A. *El retorno de los emigrantes. ¿Conflicto o integración?* Barcelona: Nova Terra, 1970.
- REYNERI, E. «Emigration and sending area: The case of Sicily». *Research paper*, S, European Congress of Rural Sociology, Còrdova, abril 1979.
- [2] DÍAZ-PLAJA, G. «La condición de emigrante». *Cuadernos para el Diálogo*, [Madrid], 1974.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. *La emigración exterior de España*. Barcelona: Ariel, 1965.
- MARTÍNEZ CACHERO, L. A. *La emigración española a examen*. Madrid: ASE, 1969.
- RUBIO, J. *La emigración española a Francia*. Barcelona: Ariel, 1974.
- SÁNCHEZ LÓPEZ, F. *Emigración española a Europa*. Madrid: Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1969.
- SOREL, A. *Cuarto mundo. Emigración española en Europa*. Bilbao: Zero SA, 1974.
- [3] PASCUAL, A.; i altres. «El difícil retorno». *Cuadernos para el diálogo* [Madrid], XL (maig 1974).
- [4] ARAMBURU, F. «Los movimientos migratorios en Barcelona y su comarca». *Anales de sociología* [Barcelona], núm. 1, 1966.
- [5] BOLÓS, M. de. «La inmigración en Barcelona durante los dos últimos decenios». *Estudios geográficos*, núm. 75 (1959).
- CASTRO CHICO, E. «Población de Granada e inmigración granadina en Barcelona». *Anales de Sociología* [Barcelona], núm. 1, 1966.
- MARTÍNEZ MARÍ, J. M. *La immigració a Barcelona*. Barcelona: R. Dalmau, 1964.
- NUALART, J. «La inmigración en Barcelona». A: *Problemas de la emigración española*. Madrid: Rialp, 1959.
- PÉREZ DÍAZ, V. «Los inmigrantes en Cataluña». *Información Comercial Española*, maig 1965.
- VANDELLÓS, J. A. *La immigració a Catalunya*. Barcelona, 1933.
- [6] CANDEL, F. *Los otros catalanes*. Barcelona: Península, 1965; Barcelona: Ed. 62, 1964.
- [7] CANDEL, F. *Algo más sobre los otros catalanes*. Barcelona: Caralt, 1977 [1973].
- [8] *Qüestions de Vida Cristiana* [Abadia de Montserrat], núm. 31 (1966).
- [9] *Conversaciones sobre la inmigración*. Barcelona: Patronato Municipal de la Vivienda, 1966.

- [10] NADAL, J. «La población». A: *Información Comercial Española* (1962).
- [11] CAMPO, S. del. «Los procesos ecológicos y sociales en la inmigración a Barcelona». A: *Conversaciones sobre inmigración interior*. Barcelona: Patronato Municipal de la Vivienda, 1965.
MALUQUER I SOSTRES, J. *L'assimilation des immigrés en Catalogne*. Ginebra: Librairie Droz, 1973.
- [12] MONTES MARMOLEJO, P. *Memorias andaluzas*. Barcelona: Laia, 1980.
- [13] PUJOL, J. *La immigració: problema i esperança de Catalunya*. Barcelona: Nova Terra, 1976.
- [14] MALUQUER I SOSTRES, J. *L'assimilation des immigrés en Catalogne*. Ginebra: Librairie Droz, 1963.
- [15] AINAUD, J. M. *et al. Immigració i reconstrucció nacional de Catalunya*. Barcelona: Blume: Fundació Jaume Bofill, 1980.
- [16] *Quaderns d'Alliberament*. Barcelona: La Magrana, núm. 2-3, 1978.
- [17] *Congrés de Cultura Catalana*. Barcelona, 1978, 4 vol.
SERRANO, J. *Signes, llengua i cultura*. Barcelona: Eds. 62, 1980.
- [18] SOLÉ, C. «La identificación de los inmigrantes con la cultura catalana». A: *Revista española de Investigaciones Sociológicas*. Madrid, 1980.
- [19] CASTELLET, J. M. *Per un debat sobre la cultura catalana*. Barcelona: Eds. 62, 1983.
VILAR, P.; i altres. *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1983.
- [20] KRITZ, M. M.; KEELY, Ch. B.; TOMASI, S. M. *Global trends in migration*. Nova York: Center for Migration Studies, 1982.
- [21] SOLÉ, C. *Catalunya: Societat receptora d'immigrants*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1987.
- [22] MIGUÉLEZ, F.; SOLÉ, C. *Classes socials i poder polític a Catalunya*. Barcelona: PPU, 1987.
- [23] SOLÉ, C. *Catalunya: Societat receptora d'immigrants*, 1987, p. 18.